

УДК 347.9:347.918

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.41>

ІНТЕГРАЦІЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСОБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Бабенко Г.О.,
адвокатка,
кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри права та публічного управління
ПрАТ «ПВНЗ «Запорізький інститут економіки
та інформаційних технологій»
ORCID: 0000-0001-9305-0901

Бабенко Г.О. Інтеграція альтернативних способів вирішення спорів у цивільний процес: доктринальні та практичні аспекти.

Наукова стаття присвячена теоретичим та практичним аспектам інтеграції альтернативних способів вирішення спорів у цивільний процес. Актуальність дослідження зумовлена низкою системних викликів, перед якими постала система правосуддя України: перевантаження судів, тривалі строки розгляду справ, проблеми з виконанням судових рішень, а також нагальна потреба у підвищенні ефективності захисту цивільних прав та інтересів бізнесу в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення. Ці чинники вимагають перегляду традиційної змагально-імперативної моделі цивільного судочинства та пошуку альтернативних, гнучких та оперативних механізмів, здатних забезпечити якісний доступ до правосуддя. Метою дослідження є аналіз доктринальних засад та визначення основних практичних механізмів інтеграції АВС у цивільний процес для підвищення його ефективності, розвантаження судів та забезпечення якісного захисту прав в умовах сучасних викликів.

У дослідженні проаналізовано сутність концепції АВС, яка пропонує диспозитивну, орієнтовану на консенсус альтернативу судовому розгляду. Наголошено, що АВС, ґрунтуючись на принципах добровільності та конфіденційності, переводить врегулювання спору з парадигми «перемога-поразка» (win-lose) імперативного судового рішення до моделі «взаємовигідного рішення» (win-win). Це сприяє підвищенню рівня задоволеності сторін та, що критично важливо, добровільності виконання досягнутих угод. Розглянуто різні форми АВС, включаючи базові (медіація, арбітраж, переговори) та гібридні, а також зовнішню та присудову моделі інтеграції АВС.

Встановлено, що хоча чинне законодавство України вже закріпило основні форми АВС (арбітраж, медіація, врегулювання спору за участю судді), практичне використання АВС досі є обмеженим через низький рівень обізнаності громадян та юристів, а також недостатню системну інтеграцію у судову практику. Сформульовано комплекс пропозицій для реалізації потенціалу АВС та його інтеграції: запровадження механізму «обов'язкової інформаційної сесії/спроби медіації» у ЦПК України для окремих категорій спорів, невиконання якого має бути підставою для залишення позову без руху (за аналогією з європейською практикою); перегляд системи судових витрат: запровадження фінансових стимулів, зокрема повернення судового збору у разі успішного завершення справи через АВС на ранніх стадіях, а також можливість покладання витрат на сторону, яка необґрунтовано відмовилася від медіації; поступова інтеграція через правові експерименти та пілотні програми, особливо у сфері сімейних та комерційних спорів, для адаптації АВС до національного правового середовища; підвищення професійної культури правничої спільноти: Впровадження обов'язкових курсів з переговорного процесу та АВС для суддів та адвокатів, а також активне інформування клієнтів про переваги позасудового врегулювання; розвиток онлайн-вирішення спорів (ODR) для підвищення доступності та оперативності АВС в умовах воєнного часу.

Ключові слова: альтернативне вирішення спорів (АВС), арбітраж, медіація, цивільний процес, ефективність, судовий звхист

Babenko H.O. Integration of alternative dispute resolution into civil procedure: doctrinal and practical aspects.

The scientific article is devoted to the theoretical and practical aspects of integrating alternative dispute resolution methods into the civil process. The relevance of the study is due to a number of systemic challenges faced by the Ukrainian justice system: overloading of courts, long terms of consideration of cases, problems with the execution of court decisions, as well as the urgent need to increase the effectiveness of the protection of civil rights and business interests in wartime and post-war reconstruction. These factors require a revision of the traditional adversarial-imperative model of civil proceedings and the search for alternative, flexible and operational mechanisms capable of ensuring high-quality access to justice. The purpose of the study is to analyze the doctrinal principles and determine the main practical mechanisms for integrating ADR into the civil process to increase its effectiveness, relieve the burden on the courts and ensure high-quality protection of rights in the face of modern challenges. The study analyzes the essence of the ADR concept, which offers a dispositive, consensus-oriented alternative to judicial proceedings. It is emphasized that ADR, based on the principles of voluntariness and confidentiality, transfers dispute resolution from the “win-lose” paradigm of a mandatory court decision to the “win-win” model. This contributes to increasing the level of satisfaction of the parties and, critically important, the voluntariness of the implementation of the agreements reached. Various forms of ADR are considered, including basic (mediation, arbitration, negotiations) and hybrid, as well as external and judicial models of ADR integration. It is established that although the current legislation of Ukraine has already established the main forms of ADR (arbitration, mediation, dispute resolution with the participation of a judge), the practical use of ADR is still limited due to the low level of awareness of citizens and lawyers, as well as insufficient systemic integration into judicial practice. A set of proposals has been formulated to realize the potential of ADR and its integration: introduction of a mechanism of “mandatory information session/attempt at mediation” in the CPC of Ukraine for certain categories of disputes, failure to comply with which should be grounds for leaving the claim without progress (by analogy with European practice); revision of the system of court costs: introduction of financial incentives, in particular, refund of court fees in case of successful completion of the case through ADR at the early stages, as well as the possibility of imposing costs on the party that unreasonably refused mediation; gradual integration through legal experiments and pilot programs, especially in the field of family and commercial disputes, to adapt ADR to the national legal environment; improvement of the professional culture of the legal community: introduction of mandatory courses on the negotiation process and ADR for judges and lawyers, as well as active information to clients about the advantages of out-of-court settlement; development of online dispute resolution (ODR) to increase the accessibility and efficiency of ADR in wartime conditions.

Key words: alternative dispute resolution (ADR), arbitration, mediation, civil process, efficiency, judicial review

Постановка проблеми. Необхідність підвищення ефективності захисту цивільних прав та інтересів фізичних осіб та бізнесу в умовах викликів воєнного часу та повоєнного відновлення, триваюча судова реформа, що відбувається у руслі євроінтеграційних прагнень нашої країни та інші чинники, пов’язані з перевантаженням судів, тривалими строками розгляду справ у цивільному процесі та проблемою виконання судових рішень зумовлюють актуальність звернення до перегляду традиційної моделі цивільного судочинства, сфокусованої на змагальності та імперативності судового рішення, що не завжди відповідає сучасним викликам. Як зазначають автори навчального посібника, присвяченого альтернативним способам вирішення цивільних спорів за законодавством України, «перехід України до ринкових відносин, правове регулювання останніх новим законодавством відкривають можливості для використання недержавних форм вирішення конфліктів, які істотно розвантажують державну судову систему. Це альтернатива державному правосуддю і тому в науці їх називають альтернативними формами (способами, методами, процедурами) вирішення спорів і конфліктів (англ. Alternative Dispute Resolution, ADR). Розвивається також онлайн-вирішення спорів (англ. Online Dispute Resolution, ODR). Суб’єкти правовідносин більше зацікавлені у гнучких, оперативних формах урегулювання розбіжностей, ніж у тривалих, дорогій судовій процедурі» [1, с. 6].

Слід констатувати, що на доктринальному рівні відбувається дослідження та розробка нових концепцій, що поєднують публічно-правові гарантії судового захисту з диспозитивними елемен-

тами позасудового врегулювання (медіація, арбітраж, переговори тощо), та дозволяють знайти механізм уникнення та мінімізації суперечностей між засадами цивільного процесу та принципами альтернативного вирішення цивільних спорів, які орієнтовані на пошук взаємоприйняттого рішення, а не лише на встановлення правоти однієї зі сторін, що значно підвищує рівень добровільного виконання досягнутих угод і задоволеності сторін результатом, на відміну від імперативного судового рішення. Отже, актуальні практичні аспекти дослідження обраної теми пов'язані з аналізом застосування чинного законодавства та виробленні пропозицій для його вдосконалення, а також щодо стимулювання сторін та розвитку професійної культури правничої спільноти у напрямі більш активного використання альтернативного вирішення спорів у цивільних справах.

Відповідно **метою цієї наукової статті** можна визначити дослідження доктринальних засад та визначення основних практичних механізмів інтеграції альтернативного вирішення спорів у цивільний процес з метою підвищення його ефективності, розвантаження судів та забезпечення якісного захисту прав в умовах сучасних викликів.

Стан опрацювання проблематики. Доктринальні дослідження у сфері інтеграції альтернативних способів вирішення спорів у цивільний процес, які здійснювалися у працях вчених – правників та юристів-практиків, зокрема таких як Верба-Сидор О., Воробель У., Грабар Н., Дутко А., Юркевич Ю., Любченко Я., Фідря Ю., Швецова Л., Кирдан Б., Прущак В., Розумна М. та ін., свідчать про актуальність обраної тематики та становлять джерельну базу для наукового пошуку за обраною тематикою, разом з тим потребують подальшого наукового аналізу та розвитку.

Виклад основного матеріалу. Альтернативне вирішення спорів (офіційна аббревіатура українською – АВС, англійською – ADR, Alternative dispute resolution) є узагальнюючим терміном, який застосовується до великої кількості процедур вирішення спорів/конфліктів в позасудовому порядку. Також в європейських країнах застосовуються терміни «Ефективного розв'язання спорів» (EDR – Effective dispute resolution) та «Дружнє розв'язання спорів» (Amicable dispute resolution) [2, с.57]. Вони виступають альтернативою державному судочинству, засновані лише на досягненні компромісу між сторонами (переговори, посередництво, примирення) з можливістю моделювання власного способу вирішення спору. Основними ознаками АВС є наступні: а) недержавний характер; б) договірне застосування; в) універсальність; г) правовий характер; д) гнучкість; е) конфіденційність [3]. На сьогодні в науці не існує однозначного визначення поняття «альтернативне вирішення спору», а також відсутній єдиний погляд на системи способів вирішення спорів, приходить до висновку Б.Кирдан, та пропонує під АВС розуміти сукупність прийомів та способів процедури врегулювання спору (конфлікту), які використовуються за взаємним волевиявленням сторін, у результаті чого укладається взаємоприйнятний договір [4, с. 36].

Свою чергою, під АВС у вузькому значенні, Л. Швецова розуміє систему неформальних позасудових процедур, спрямованих на вирішення або врегулювання спорів (конфліктів) без залучення державних юрисдикційних органів, що існують як альтернатива судовій формі захисту, та наводить як поширену та усталену класифікацію таких процедур, залежно від того, які функції виконує нейтральна третя особа або особи, які беруть участь в окремих способах альтернативного вирішення спорів, на наступні: квазісудові або змагальні (наприклад, третейські суди (арбітражі), інститут приватного судді (private judge, rent-a judge); консенсуальні або примирні (наприклад: медіація, консиліація); дорадчо-консультативні (спрощений суд присяжних (summary jury trial), незалежна оцінка фактів (neutral expert fact-finding), попередня нейтральна оцінка (early neutral evaluation) та комбіновані (гібридні, змішані) [2, с. 59].

Систематизуючи висловлені науковцями-юристами думки, Ю. Фідря пропонує розділити АВС на три основні групи: базові, похідні та гібридні. Базовим, на її думку, можна вважати ті АВС, що є історично первинними, вважаються основними та найбільш розповсюдженими, а саме медіація та арбітраж, а також переговори, оскільки вони є не лише самостійною процедурою, а й лежать, як правило, в основі будь-якого іншого способу АВС. До похідних, які виникли в процесі еволюції АВС та розширення його форм, на думку науковиці, варто віднести, зокрема, такі АВС, як доарбітражне врегулювання, попередня оцінка нейтральної сторони, незалежний висновок експерта, примирення, спрощений суд присяжних, міні-суд, омбудсмен та ін. Оскільки елементи зазначених вище основних АВС комбінуються у самостійні варіанти, то доречно виділити ще одну групу – гібридні АВС, якими, як вбачається, є медіація-арбітраж (мед-арб) та арбітраж-медіація (арб-мед), а також можуть бути інші можливі комбінації різних способів АВС [5, с.245].

Аналізуючи роль АВС у підвищенні ефективності системи правосуддя, правники акцентують

увагу передусім на перевагах зменшення витрат і часу, а також на підвищенні рівня довіри до правової системи [6]. Підкреслемо, це не просто розвантаження судів, а якісне підвищення рівня задоволеності сторін та добровільності виконання досягнутих домовленостей. Дозволяючи сторонам самостійно визначити юридичну долю свого спору, ми фактично переосмислюємо традиційну, змагально-імперативну модель цивільного судочинства у напрямі переходу від установок «win-lose» (перемога-поразка) судового рішення до «win-win» (взаємовигідне рішення) угоди. Концепція альтернативного вирішення спорів пропонує диспозитивну, орієнтовану на консенсус альтернативу, знімаючи суперечності між публічно-правовими гарантіями судового захисту та принципом диспозитивності сторін.

В основі реалізації концепції ABC лежать принципи добровільності, конфіденційності, нейтральності посередника та диспозитивності сторін. Своєю чергою, цивільно-процесуальне законодавство теж містить положення, що корелюються із зазначеними вище засадами ABC, зокрема, принцип диспозитивності, надання сторонам права розпоряджатися своїми правами та засобами захисту, примирення сторін та можливість укладення мирової угоди на будь-якій стадії процесу. Інтеграція ABC передбачає не заміну, а доповнення судового захисту, створюючи багатоступеневу систему врегулювання спорів.

Враховуючи ступінь інтеграції сфери позасудових процедур із судочинством, залежно від зв'язку із судовим провадженням, у більшості держав паралельно розвиваються одночасно дві моделі ABC: зовнішня та присудова. Перша модель зводиться до існування зовнішніх, позасудових способів вирішення спорів, що функціонує незалежно та відокремлено від судів. Натомість друга модель передбачає існування способів вирішення спорів, що функціонують при суді та можуть надаватися як у центрі, що знаходиться при суді, так і самим персоналом суду або навіть суддями [7].

Оцінюючи чинний стан інтеграції ABC у вітчизняний цивільний процес на практичному рівні можемо прийти до висновку, що переважна частина громадян або взагалі не обізнана про існування позасудових механізмів вирішення спорів, або надає перевагу судовому розгляду, а практика застосування альтернативних способів вирішення спорів досі не охоплює увесь спектр відомих у світі позасудових методів врегулювання приватно-правових конфліктів. Основними стримуючими чинниками розвитку ABC в Україні, на думку Я.Любченка, є менталітет українського суспільства (досить високий ступінь взаємної недовіри), недосконалість законодавства, пасивність судів, низький рівень правової культури, слабе висвітлення даної тематики в засобах масової інформації, відсутність широкої роз'яснювальної роботи щодо переваг ABC [3]. Зауважимо, що певну роль відіграє і належність національної правової системи до континентальної правової сім'ї. Так, порівнюючи розвиток ABC у країнах англо-американської (Common Law) та континентальної (Civil Law) правових традицій, науковці аналізують низку викликів, пов'язаних з інтеграцією ABC у країни континентального права через культурний та економічний опір [8].

Натомість на рівні національного законодавчого врегулювання можемо говорити про закріплення таких форм ABC як: арбітраж, а саме третейське судочинство та міжнародний арбітраж, що встановлюється Законами «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. та «Про міжнародний комерційний арбітраж» 24 лютого 1994 року, примирні комісії та трудовий арбітраж, що застосовуються для вирішення трудових спорів та регулюються Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 року та медіація.

Остання порівняно нещодавно отримала законодавче закріплення на рівні спеціального Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року, положеннями якого визначено правові засади, порядок проведення та принципи процедури, а також статус медіатора. Згідно вказаного Закону медіацією визнається позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Взагалі медіація визнається одним із провідних способів позасудового вирішення спорів у приватному праві, як на національному, так і на міжнародному рівні [9; 10] та має значний потенціал у розвантаженні судової системи та підвищенні ефективності доступу по правосуддя [11].

До способів ABC у цивільному процесі в Україні також можна віднести врегулювання спору за участю судді, запроваджений у ЦПК України у 2017 році. В.Прущак у своїй дисертаційній роботі характеризує його як «переговорний, структурований та конфіденційний процес, в якому сторони спору намагаються самостійно, на добровільній основі вступити у перемовини за підтримки

нейтрального неупередженого посередника – судді, який за допомогою власних професійних навичок та знань спрямовує сторони до мирного врегулювання спору» [12, с. 4]

Подальший розвиток АВС в Україні потребує сучасного правового регулювання, приходять до висновку Я. Любченко та зауважує, що удосконалення законодавства має здійснюватися на усіх рівнях нормативно-правового регулювання – кодекси, закони та інші акти але спочатку слід розробити та прийняти концепцію розвитку АВС в Україні. Найбільш доцільним науковцю видається прийняття окремих законів щодо різних видів АВС. Такий шлях обрали більшість зарубіжних держав (Австрія, Угорщина, Норвегія, Швеція, Чехія, Швейцарія та ін.), обґрунтовує вчений та підкреслює, що орієнтація на інтеграцію в ЄС зумовлює необхідність забезпечення відповідності національної правової системи стандартам європейської спільноти загалом та створення справді ефективного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина зокрема, а також формування в Україні дієвої системи АВС [3].

Висновки. Таким чином, інтеграція альтернативного вирішення спорів (АВС) являє собою не просто механізм розвантаження судів, а якісне переосмислення моделі цивільного судочинства – від змагального підходу «перемога-поразка» до консенсусного підходу «взаємовигідне рішення». Концепція АВС, що ґрунтується на принципах добровільності та диспозитивності, гармонійно доповнює чинні засади цивільно-процесуального законодавства, надаючи сторонам ширші можливості для самостійного визначення юридичної долі спору. Впровадження АВС створює багатоступеневу, гнучку систему врегулювання спорів, підвищуючи довіру до правової системи та рівень задоволеності сторін.

Узагальнюючи і систематизуючи висловлені у юридичних джерелах пропозиції та фахові думки, а також накопичений практичний досвід у досліджуваній сфері пропонуємо основним напрямом запровадження механізму поступової інтеграції АВС у цивільний процес визначити проведення правових експериментів та пілотних програм. Цей підхід дозволить оцінити ефективність та адаптувати моделі АВС до національної правової системи. Зокрема, це могли бути сімейні спори (розлучення, поділ майна, визначення місця проживання дитини). Цілком обґрунтовано вважається, що через високий рівень емоційної напруги та необхідність збереження відносин між сторонами, ці категорії спорів є ідеальною основою для застосування АВС, особливо такого різновиду, як медіація.

На основі аналогії з європейською практикою, пропонується доповнити Цивільний процесуальний кодекс України нормою, яка вимагатиме від позивача у визначених категоріях спорів надання суду доказів проходження індивідуальної консультації з фахівцем щодо сутності та переваг АВС або спроби їх провести (фіксованої за формою, наприклад, письмове запрошення до медіації). Невиконання цієї вимоги можна визначити як підставу для залишення позовної заяви без руху, стимулюючи таким чином сторони до обізнаності щодо АВС.

Також слушними є пропозиції щодо запровадження фінансових стимулів, зокрема, повернення судового збору (повне або часткове повернення сплаченого судового збору у разі успішного завершення справи мировою угодою або медіацією до початку розгляду справи по суті), що сприяло би мотивації сторін до укладення угоди на досудовій або ранній судовій стадії а також встановлення можливості покладання судових витрат (включно з обґрунтованими витратами на медіатора) на сторону, яка необґрунтовано ухилилася або відмовилася від медіації, якщо така відмова призвела до необхідності тривалого та складного судового розгляду, що слугувало би попередженням зловживання правом на судовий захист.

Слід також наголосити на необхідності підвищення професійної культури правничої спільноти, зокрема навчання адвокатів та суддів, впровадження обов'язкових курсів, тренінгів та підвищення кваліфікації для з питань переговорного процесу, медіації та інших форм АВС задля забезпечення компетентності суддівського корпусу у направленні справ до АВС та адвокатів у використанні відповідних навичок щодо позусудового вирішення спорів для досягнення інтересів клієнта. Важливим є також більш активна участь юристів у активному інформуванні клієнтів про переваги АВС як пріоритетного способу вирішення спору.

В умовах воєнного часу та логістичних обмежень особливої актуальності набуває розвиток онлайн АВС (так званих Online Dispute Resolution (ODR)). Використання електронних засобів (наприклад, відеоконференції в медіації) сприяло б доступності та оперативності АВС, тим більше що досвід провадження електронного суду в Україні створює технологічну платформу для інтеграції ODR-процедур, більш детальне дослідження яких і можна визначити в якості напрямів подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України: навчальний посібник / Верба-Сидор О.Б., Воробель У.Б., Грабар Н.М., Дутко А.О., Юркевич Ю.М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О.Б. Верби-Сидор. Львів: Львівський державний університет справ, 2021. 416 с.
2. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2024. № 1-2 (98). С. 57–65. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/news/vidannya/2024-03-01-vidannya-v-snik-1-2-2024_65e1a9d65d65e.pdf.
3. Любченко Я.П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юр. наук : Харків, 2018. 249 с.
4. Кирдан Б. Деякі аспекти альтернативного вирішення спорів (конфліктів) в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 1. С. 35–40. DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.1.6>.
5. Фідря Ю.О. Альтернативні способи вирішення спорів: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, 2024. Серія ПРАВО. Випуск 86: частина 2. С. 242–247. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.37>.
6. Settling Out of Court: How Effective is Alternative Dispute Resolution? URL: <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/9d98236d-7672-57bc-a609-85be10c4b959>.
7. Barbieri G.L. Alternative dispute resolution center manual : guide for practitioners on establishing and managing ADR centers. Investment Climate Advisory Services. Washington DC; World Bank, 2011. Р. 6. Цит. за : Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2024. № 1-2 (98). С. 57-58. URL: <https://unba.org.ua/publications/8920-al-ternativni-sposobi->
8. Jean-Marie Kamatali Transplanting an ADR-Centric Model of Dispute Resolution From the Anglo-American Legal System to the Civil Law System. URL: <https://moritzlaw.osu.edu/sites/default/files/2022-08/9%20Kamatali%20Publication%20Final%20269-320.pdf>.
9. Розумна М. Актуальні проблеми та перспективи розвитку альтернативних способів урегулювання спорів в Україні: онлайн-медіація та посередництво. *Підприємництво, господарство та право*. 2020. № 9. С. 147–152. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.26>
10. Ana Gurieli The Importance of Mediation in the Process of Resolving International Private Disputes. *Law and world*. 2023 (No25) Volume 9; Issue 1; Page No. 102–109. <https://doi.org/10.36475/9.1.9>.
11. Бабенко Г.О. Потенціал медіації у розвантаженні судової системи та підвищенні ефективності доступу по правосуддя. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 90: частина 5. С. 9-14. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.5.1>
12. Прущак В. Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук (доктор філософії): 12.00.03. Одеса, 2020. 185 с.